International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website: https://ijaar.co.in/*
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

**Original Article**

# मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी

**प्रा. डॉ. केदारनाथ काळवणे**

*सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,*

*शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब.*

**Manuscript ID:**
IJAAR-130374
**ISSN: 2347-7075**
**Impact Factor – 8.141**

**Volume - 13**
**Issue - 3**
**January – February 2026**
**Pp. 405 - 418**

**Submitted:** 13 Jan.2026
**Revised:** 28 Jan. 2026
**Accepted:** 30 Jan. 2026
**Published:** 10 Feb. 2026

***Corresponding Author:***
***प्रा. डॉ. केदारनाथ काळवणे***

Quick Response Code:

**Website:** https://ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.23936702

DOI Link: https://doi.org/10.5281/zenodo.23936702

इतिहास लेखन ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया असते. कोणतेही इतिहास लेखन हे परिपूर्ण नसते, त्यात शोधाच्या अनेक जागा नेहमीच इतिहासकारांना खुणावत असतात. त्या जागांचा शोध अविरत चाललेला असतो. त्यातून नवीन तथ्यांना समोर आणत इतिहासकार विशिष्ट इतिहासाला परिपूर्णतेकडे घेऊन जात सत्याच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करत असतो. म्हणूनच काल लिहिलेल्या इतिहासातील काही बाबींना आज नव्या पुराव्याधारे लिहिलेला इतिहास बाद ठरवत असतो. इतिहास लेखनात इतिहासकाराच्या भूमिकेलाही फार महत्त्व असते. त्याच्या भूमिकेचे पडसाद इतिहास लेखनावर पडण्याची दाट शक्यता असते. ती भूमिका जर सर्वसमावेशक नसेल तर इतिहास एकसूरी होण्याचा धोका असतो. कोणत्याही इतिहास लेखनाची तटस्थता आणि सज्जड पुराव्यावर आधारलेली मांडणी ही पूर्वअट असते. परंतु इतिहासकाराची भूमिका जर पक्षपाती असेल तर खोटा इतिहास रचला जातो आणि तोच इतिहास खरा म्हणून समाजात प्रस्थापित होतो. त्यामुळे सत्यहानी होते आणि समाज खोटा इतिहास कुरवाळात वर्तमानाला नासवून टाकतो. इतिहासकाराच्या वैचारिक बांधिलकीचाही प्रभाव इतिहास लेखनावर पडत असतो. त्यामुळे इतिहासाची विशिष्ट बाजूच समोर येण्याची शक्यता अधिक असते. या अनुषंगाने भारतातील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन इतिहास लेखनातील अनेकविध उदाहरणे सांगता येऊ शकतात. म्हणूनच पुन्हा पुन्हा इतिहास लेखनाची गरज निर्माण होत असते. त्यातून खरा इतिहास समोर यावा अशी अपेक्षा असते.

***Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)***

***This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0),*** *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

***How to cite this article:***

*प्रा. डॉ. केदारनाथ काळवणे. (2026). मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी. International Journal of Advance and Applied Research, 13(3), 405 - 418. https://doi.org/10.5281/zenodo.23936702*

Creative Commons

OPEN ACCESS

मराठी वाङ्मयेतिहास लेखनाच्याबाबतही असेच म्हणता येईल. मुळात एकूण मराठी वाङ्मयाचा सामग्र्याने परिपूर्ण असा वाङ्मयेतिहास आजपावेतो सिध्द झालेला नाही. जो इतिहास लिहिला गेला; तो परिपूर्ण तर नाहीच! शिवाय त्यावर अभिजनी इतिहास लेखनदृष्टीचा प्रभाव आहे. त्या प्रभावामुळे बहुजन लेखन परंपरा दुर्लक्षित राहिली, असे वाटते. तसेच वाङ्मयेतिहास लेखकांचा पक्षपातीपणा आणि सदोष

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

विश्लेषण पध्दतीमुळेही मराठी वाड्मयेतिहास लेखन एकांगी-एकसुरी बनलेले आहेत. मराठीत इतिहास लेखनाची परंपराही फार दीर्घ नाही. ब्रिटीश उत्तरकाळापासून मराठी वाड्मयेतिहास लेखनाचे काही प्रयत्न झालेले दिसतात. त्यावरही वसाहतिक इतिहास लेखनाची छाप आहे. वाड्मयेतिहास लेखन कसे करावे? याविषयीही मराठीत वाद आहेत. त्यामुळेच मराठी वाड्मयेतिहास लेखनाचे पध्दतीशास्त्र सैध्दांतिक पातळीवर निर्माण होऊ शकलेले नाही. म्हणूनच समग्र मराठी साहित्याची एकसंधपणे समतोल दृष्टी ठेवून यथोचित नोंद घेऊ शकेल असे इतिहासग्रंथही सिध्द होऊ शकलेले नाहीत. अलिकडच्या काळात असे इतिहास लेखनाचे प्रयत्न सुरू झालेले आहेत. त्यातीलच एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे प्रा. दत्ता भगत यांचा महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने प्रकाशित केलेला 'मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास'हा होय. ६४२ पृष्ठांच्या या ग्रंथातून आरंभापासून ते इ. स. १९९० पर्यंतच्या मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा विस्तृत आढावा घेतलेला आहे. नाटक(संहिता)आणि रंगभूमी(प्रयोग) यांच्या एकत्रित इतिहास लेखनाचा हा मराठीतील पहिलाच प्रयत्न असल्याने या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे.॥१॥

प्रा. दत्ता भगत हे लोकशाहीवादी-आंबेडकरवादी लेखक, संशोधक, समीक्षक, नाटककार आणि विचारवंत म्हणून सुपरिचित आहेत. विद्यार्थीप्रिय शिक्षक आणि व्यासंगी वक्ते म्हणूनही त्यांची ओळख महाराष्ट्राला आहे. "शिक्षक, संशोधक आणि सर्जक या त्रयींचा विलक्षण असा समन्वय दत्ता भगतांच्या व्यक्तिमत्त्वात झालेला आहे."१ त्यातूनच त्यांची स्वत:ची अशी वैशिष्ट्यपूर्ण आविष्कारशैली आकाराला आलेली आहे. त्यांनी वेगवेगळे लेखनप्रकार हाताळले असले; तरी नाटककार 'दत्ता भगत'हीच त्यांची प्रतिमा अधिक ठळक झालेली आहे. नाट्यलेखक म्हणून त्यांची देदीप्यमान कारकिर्द मराठी नाट्येतिहासात अक्षर ठरणारी आहे. त्यांनी केलेली दखलपात्र नाट्यनिर्मिती मराठी नाटक आणि रंगभूमीला नवा आशय प्रदान करणारी आहे. दलित नाट्य चळवळीचे ते साक्षीदार आणि विकासक आहेत. त्यात त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. 'नाटक आणि रंगभूमी'च्या क्षेत्रातील त्यांचा वावर दीर्घ आहे. त्यामुळे यासंबंधीचा त्यांचा अनुभवही मोठा आहे. नाट्यसंहिता लेखक, प्रत्यक्ष प्रयोगात व अभिनय-दिग्दर्शनात सहभाग, नाटकाचे अभ्यासक आणि नाट्यशिक्षक म्हणून त्यांचा गेल्या अर्धशतकापासून नाट्यव्यवहाराशी संबंध आहे. त्यामुळेच प्रस्तुत ग्रंथातील त्यांची निरीक्षणे महत्त्वाची ठरणारी आहेत. त्या निरीक्षणांना अनुभवासोबतच नाट्य व्यासंगाची जोड प्राप्त झालेली आहे. दत्ता भगत यांच्या गेल्या पाच दशकातील नाट्य चिंतनाचा अर्क या इतिहासलेखनात उतरलेला आहे. शिवाय हे इतिहास लेखन करताना त्यांनी 'समतोल' दृष्टी स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे मराठी 'नाटक आणि रंगभूमी'समग्रपणाने समजून घेण्याच्यादृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथ उपयुक्त ठरणारा आहे.

प्रा. दत्ता भगत यांनी मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या वाटचालीचा इतिहास अत्यंत कष्टपूर्वक सिध्द केल्याचे सदर ग्रंथवाचनातून लक्षात येते. सर्वस्वी नव्या संशोधनावर अधारित ही मांडणी नसली तरीही उपलब्ध माहिती आणि नव्या संदर्भांच्या संयोजनातून समग्र मराठी नाट्यव्यवहार कवेत घेण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न या लेखनातून झालेला आहे. स्वत:ची यासंबंधीची निरिक्षणे आणि मतांमुळे या लेखनाला वजन प्राप्त झाले आहे. सम्यक दृष्टी ठेवून ऐतिहासिक संदर्भांची फेरतपासणी करत केलेली मूल्यमापनात्मक मांडणी हाही या इतिहासलेखनाचा मूलभूत विशेष आहे. नाट्यनिर्मिती-नाट्यचळवळ ही सामाजिक-सांस्कृतिक घटितांच्या पार्श्वभूमीवर आकारला येत असते, ही दृष्टी या संबंध इतिहास

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

लेखनात प्रा. भगत यांनी स्वीकारलेली दिसते. ते प्रस्तावनेत लिहितात, "नाटक आणि रंगभूमीच्या उगमाचा शोध घेताना मी कालिक नोंदीच्या पेचातून इतिहास लेखन मोकळे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. नाटक आणि रंगभूमीच्या उगमाचा शोध सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या इतिहासात घ्यावा अशी दिशा मी स्वीकारली आहे. शिवाय प्रेक्षक नावाच्या घटकाकडेही लक्ष पुरविले आहे." (पृ. सोळा) हेही या लेखनाचे निराळेपण आहे. घटना, माहिती आणि संदर्भांच्या नोंदी म्हणजे इतिहास नसतो. तर त्यापाठीमागील प्रेरणा आणि कार्यकारणभावाचा शोधही महत्त्वाचा असतो. असा शोध घेत प्रा. भगत यांनी सदरील इतिहासाची मांडणी केलेली आहे. प्रामुख्याने पदवी-पदव्युत्तर वर्गाचे विद्यार्थी आणि नाट्यव्यवहाराचे अभ्यासक डोळ्यासमोर ठेवून हा इतिहास लिहिला असल्याने त्याची भाषा आणि विवेचन पध्दती अधिक सुबोध ठेवण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला दिसतो. नरहर कुरुंदकर आणि वा. ल. कुलकर्णी या दोन समीक्षकांच्या इतिहास लेखनदृष्टीचा स्वीकार केल्याचे प्रा. भगत यांनी मनोगतात नमुद केले आहे. असे असले तरी त्यांच्या दृष्टीकोनाच्या प्रभावाने पूर्णपणाने प्रभावित झालेले हे लेखन नाही. प्रा. भगत यांची स्वतंत्र इतिहास लेखन दृष्टी आहे. तिचा प्रत्यय सदर ग्रंथातून येतो. ती दृष्टी नरहर कुरुंदकर आणि वा. ल. कुलकर्णी संस्कारित आहे, इतकेच आपणाला म्हणता येईल. हा ग्रंथ संशोधकांनाही मार्गदर्शक ठरणारा आहे. त्याला संदर्भमूल्य प्राप्त झालेले आहे. ॥२॥

मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाची मांडणी करताना प्रा. दत्ता भगत यांनी प्रस्तुत ग्रंथाची विभागणी चार खंडात (प्रकरणात) केलेली आहे. हेच खंड सदरील इतिहासाचे कालखंड मानलेले आहेत. पूर्वसूरींनी केलेल्या कालखंडाच्या प्रचलित रचनेचीही काहीअंशी पुनर्मांडणी प्रा. भगत यांनी समर्पक कारणमीमांसेसह केलेली आहे. प्रस्तुत इतिहास मांडणीतील खंड रचना अशी आहे: खंड एक-प्रारंभपर्व (आरंभापासून ते इ. स. १८८०पर्यंत), खंड दोन-वैभवपर्व (इ. स. १८८० ते इ. स. १९२०), खंड तीन-आव्हानपर्व (इ. स. १९२०ते इ. स. १९५०) आणि खंड चार-विकासपर्व (इ. स. १९५०ते इ. स. १९९०) ही खंडरचना आवश्यक विश्लेषणासह प्रा. भगत यांनी सिध्द केलेली आहे. त्यांनी खंड एकची पूर्वसीमा म्हणजे मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा प्रारंभ इ. स. १८१८ ऐवजी म. सा. प. च्या चौथ्या इतिहास खंडाचा संदर्भ देत इ. स. १८०० ही मानलेली आहे. पेशवाईच्या अस्ताआधी मराठी जीवनशैलीत बदल सुरू झाला म्हणून त्यांनी ही पूर्वसीमा निश्चित केली आहे. ही पूर्वसीमा जरी निश्चित केली असली तरी, मराठी रंगभूमीच्या उगम काळाचा शोध त्यांनी मागील दोन हजार वर्षातील लोककला प्रकारात घेतलेला आहे. हे या इतिहास लेखनाचे महत्त्वाचे वेगळेपण आहे. प्रथम कालखंडाची उत्तरसीमाही त्यांनी इ. स. १८७४ ऐवजी इ. स. १८८० ही मानलेली आहे. त्याची कारणमीमांसा करताना त्यांनी असे म्हटले आहे की, "मराठी रंगभूमीवर अजरामर ठरेल अशा एकाही संहितेचे सादरीकरण या कालखंडात झालेले नाही अथवा अशी एखादी संहिताही लिहिली गेलेली नाही." (पृ. ७-८) इ. स. १८८० पर्यंत अशी संहिता निर्माण झाली नसल्याने त्यांनी इ. स. १८८० ही या खंडाची उत्तरसीमा ठरवलेली आहे. संगीत रंगभूमीचा ठळकपणे उदय 'सौभद्र'या नाटकानंतर झाल्या कारणानेही त्यांनी इ. स. १८८०ही उत्तरसीमा मानलेली आहे. त्यांच्या दृष्टीने इ. स. १८०० ते इ. स. १८८० हा प्रारंभपर्वाचा कालखंड मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या जडघडणीचा काळ आहे. प्रथम कालखंडाच्या सीमारेषेविषयीची ही विभागणी संयुक्तिक आणि नेमकी असल्याचे लक्षात येते.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

'वैभवपर्व'या दुसर्या कालखंडाची पूर्वसीमा इ. स. १८७५ ऐवजी प्रा. दत्ता भगत यांनी इ. स. १८८० ही निश्चित केलेली आहे. त्याच्या दोन कारणांची विस्तृत चर्चा त्यांनी केलेली आहे. त्यातील पहिले कारण म्हणजे "दि. २१ ऑक्टोबर १८८० साली अण्णासाहेब किर्लोस्करांनी 'सं. शाकुंतल 'या नाटकाचा प्रयोग केला. ह्या नाटकापासून खर्या अर्थाने मराठी रंगभूमीला स्व:तची ओळख निर्माण करता आली. नाट्यसंहितांमुळे प्रसिध्दीस आलेला बुकीश नाटकांचा प्रवाह इथे खंडित होतो. कारण नाटक बुकीश असो, कल्पित असो अथवा पौराणिक असो ते सादरीकरणासाठीच लिहायचे असते ही नवी जाणीव 'सं. शाकुंतल'मुळे रुजायला सुरुवात झाली." (पृ. ११७-११८) किर्लोस्कर हे मराठी नाटक आणि रंगभूमीचे युगपुरूष आहेत. त्यांचे लेखन व सादरीकरण इ. स. १८८०पासून सुरू होते; म्हणून दुसर्या कालखंडाची पूर्वसीमा वा प्रारंभ येथून प्रा. दत्ता भगत यांनी मानलेला आहे. दुसरे कारण या काळातील सामाजिक-सांस्कृतिक-शैक्षणिक घटितांमधे दडले असल्याचे प्रा. भगत यांनी स्पष्ट केले आहे. आधुनिक मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाचा दुसरा कालखंड इ. स. १८८० ते इ. स. १९२० असा चार दशकांचा गृहित धरण्यात आलेला आहे. ही चार दशके सामाजिक, शैक्षणिक आणि वैचारिक प्रबोधनाची मानली जातात. या नव्या मंथनाच्या प्रत्यक्ष प्रभावाचा प्रारंभबिंदू प्रा. भगत यांना इ. स. १८८० वाटतो. या ऐतिहासिक टप्प्यावरील चलनवलनाचा थेट परिणाम इतर अनेक घटकांसह मराठी नाटक आणि रंगभूमीवरही झाला आहे. त्यामुळे येथूनच या दुसर्या कालखंडाचा आरंभ मानावा, अशी मांडणी प्रस्तुत अभ्यासकाने केलेली आहे. या कालखंडाची उत्तरसीमा त्यांनी पूर्वसूरींप्रमाणेच इ. स. १९२० ही मानलेली आहे. "१९२० च्या आसपास मराठी नाटक आणि रंगभूमीवर एक पोकळी निर्माण झाली. म्हणूनच या कालखंडाची उत्तरसीमा १९२० मानणे योग्यच होय." (पृ. १२७) असे त्यांनी म्हटलेले आहे.

तिसर्या कालखंडाची कालगणना करतांना इतिहासकारांमधे अनेक मतमतांतरे झालेली आहेत. प्रा. दत्ता भगत यांनी मात्र सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन इ. स. १९२० ते इ. स. १९५० हा तीन दशकांचा तिसरा कालखंड निश्चित केलेला आहे. इ. स. १९२० च्या टप्प्यावर टिळक युगाचा अस्त आणि गांधीयुगाचा प्रारंभ, जातजाणिवेच्या सामाजिक-राजकीय चळवळींचा देशभर झालेला उदय आणि त्यातून घडलेले मराठी लोकमानस या कारणाने तिसर्या कालखंडाची पूर्वसीमा इ. स. १९२० मानायला हवी असे प्रा. भगत यांना वाटते. तर २६ जानेवारी १९५० पासून देशात प्रजासत्ताक राजवटीचा प्रारंभ होतो. म्हणून या कालखंडाची उत्तरसीमा इ. स. १९५० मानायला हवी असे त्यांना वाटते. या कालखंडनिश्चितीची अपरिहार्यता चिकित्सकपणे प्रा. भगत यांनी प्रस्तुत ग्रंथात चर्चिली आहे. त्यामुळे ती सर्वमान्य होईल असे वाटते. या तिसर्या कालखंडात व्यावसायिक नाटक उतरणीला लागलेले होते. त्यामुळे हेच नाटक डोळ्यासमोर ठेवून पूर्वइतिहासकारांनी या कालखंडाला 'अंधारयुग', 'तमोयुग' असे म्हटलेले आहे. परंतु प्रा. भगत यांनी या कालखंडाला 'आव्हान युग' किंवा 'आव्हान पर्व'असे म्हटलेले आहे. या काळातील "कोणत्याही आव्हांनाकडे मराठी रंगभूमीने पाठ फिरवली नाही तर, ती सर्व आव्हाने नाट्यमाध्यमातून व्यक्त करीत मराठी रंगभूमी विस्तार पावली."(पृ. २८६) त्यामुळे या कालखंडाला 'आव्हान युग' म्हणावे असे प्रा. भगत यांना वाटते. त्यांचे हे म्हणणे योग्य आणि सार्थ असेच आहे. हा कालखंड शीर्षक बदल आणि त्याला अनुरूप असे विश्लेषण हेही या नाट्येतिहास लेखनाचे महत्त्वाचे वेगळेपण म्हणता येईल.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा चौथा कालखंड इ. स. १९५० ते इ. स. १९९० हा चार दशकांचा गृहित धरण्यात आलेला आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा अंमल आणि एका नव्या सांस्कृतिक अभिसरणाची सुरूवात या काळात झाली. त्याचा प्रारंभ इ. स. १९५० पासून झाला. म्हणून या कालखंडाची पूर्वसीमा इ. स. १९५० ही मानण्यात आलेली आहे. त्यासोबतच मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या विकासाचा प्रारंभबिंदू म्हणूनही हा टप्पा महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे ही पूर्वसीमा निश्चिती अर्थपूर्ण आहे. जागतिकीकरणानंतर मराठी नाटकात जाणीवेच्या पातळीवर मौलिक बदल झाले, त्यामुळे येथून मराठी नाटक आणि रंगभूमीची ठळकपणाने दिशा बदलली. म्हणून या कालखंडाची उत्तरसीमा प्रा. दत्ता भगत यांनी इ. स. १९९० ही निश्चित केलेली आहे. या संपूर्ण कालखंडात मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा विकास झालेला आहे. त्यामुळेच त्याला 'विकास पर्व' असे म्हटलेले आहे. कोणत्याही इतिहास लेखनात कालसीमा निश्चिती ही नेहमीच वादग्रस्त ठरण्याची शक्यता असते. त्यावरून इतिहासकारांमधे विविध मतमतांतरेही असतात. मराठी साहित्य वा नाट्येतिहासाबाबतही असेच घडलेले आहे. कालखंडाच्या सीमारेषा ठरवताना इतिहासकारांसमोर वेगवेगळ्या स्वरूपाचे पेच असतात. बदलाची ठिकाणे नेमकेपणाने हेरून त्याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करत इतिहासकाराने ते पेच सोडवायचे असतात. केलेली कालखंड निश्चिती सर्वमान्य होईल अशी कारणमीमांसाही आवश्यक असते. त्यासाठी साहित्य परंपरेच्या वाटचालीचा सखोल अभ्यास, साहित्याच्या सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचे अचूक भान आणि साहित्याकडे पाहण्याची निकोप दृष्टी इतिहासकाराजवळ असावी लागते. तरच कालसीमांना सर्वांची स्वीकृती आणि सर्वमान्यता मिळत असते. यादृष्टीने प्रस्तुत इतिहास लेखनात प्रा. दत्ता भगत यांनी केलेली कालसीमांची रचना सर्वस्वीकार्य अशीच आहे. मराठी नाट्येतिहास परंपरेची ही चौखंडात्मक कालिक विभागणी अधिक यथोचित आणि वास्तवाला धरून आहे. म्हणूनच ती महत्त्वाची आहे.॥३॥

मराठी रंगभूमीच्या उगमाचा शोध, मराठी नाटकाच्या उगमाचा शोध, विविध नाट्यप्रकारांचा आढावा, नाट्यतंत्राची जडणघडण आणि समारोप या एकूण पाच प्रकरणाधारे 'प्रारंभपर्व'या पहिल्या खंडाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. त्यातून मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या जडणघडणीचा शोध घेत इतिहासकथन केले आहे. प्रारंभीच इतिहास लेखनाचे सूत्र कोणते आहे ते विशद केले आहे. "मराठी भाषेतून आविष्कृत होणार्या शब्दसंहितांचा आणि सादरीकरणाचा त्यांच्या स्वरूपाव्दारे निश्चित होणार्या घटकांच्या विकासाचा अथवा र्हासाचा विवेचनात्मक नोंदीचा मजकूर म्हणजे 'मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास'हे माझे या लेखनातील मध्यवर्ती सूत्र" (पृ. १)असल्याचे प्रा. भगत यांनी स्पष्ट केले आहे. सदरील इतिहास सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टी स्वीकारून मांडला असल्याने महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा भूगोल आणि जीवनशैलीतील बदलाचेही विवेचन संक्षिप्त स्वरूपात सुरूवातीला आलेले आहे. वाड्मयेतिहास लेखनाच्या पुनर्विचाराची अवश्यकताही येथे प्रतिपादित केलेली आहे. मराठी रंगभूमीच्या उगमाचा शोध घेताना विविध शक्यता तपासत काही दिशा ध्वनित करण्याचा प्रयत्न प्रा. भगत यांनी केलेला आहे. जागतिक रंगभूमी, लोकरंगभूमी, संस्कृत रंगभूमी, जातककथा आणि पारंपरिक रंगभूमी: तमाशा अशा विविध कोणातून मराठी रंगभूमीच्या उगमाची कारणमीमांसा त्यांनी केलेली आहे. ही समग्र कारणमीमांसा अर्थपूर्ण आणि मराठी रंगभूमीचा उगम निश्चित करणारी आहे.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

रंगभूमीचा उगम आणि नाटकाचा उगम या दोन बाबींमधे फरक आहे. तो फरक स्पष्ट करतच प्रा. भगत यांनी या दोहोंच्या उगमाची चर्चा केलेली आहे. रंगभूमीचा उगम शोधणे ही तशी कठीण बाब आहे; परंतु नाटकाचा उगम वा आरंभ शोधणे ही तुलनेने सोपी गोष्ट आहे. मराठी नाटकाच्या उगमाचा शोध घेताना सहा नाटकांच्या अनुषंगाने प्रस्तुत इतिहासकाराने चर्चा केलेली आहे. 'लक्ष्मी नारायण कल्याण' (इ. स. १६८४), 'सं. सीता स्वयंवर (इ. स. १८४३), 'प्रबोध चंद्रोदय' (इ. स. १८५१), 'तृतीय रत्न' (१८५५), 'व्यवहारपयोगी नाटक' (इ. स. १८५६) आणि 'नाटक थोरले माधवराव पेशवे याजवर' (इ. स. १८६१) ही ती नाटके होत. नाटकाच्या पहिलेपणाची चर्चा करताना प्रचलित मतांची उलटतपासणी करत प्रा. भगत यांनी त्या-त्या नाटकाच्या स्थानाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण केले आहे. नवे पुरावे आणि नव्या माहितीच्या विश्लेषणातून प्रचलित पूर्वमत खोडून नव्या तथ्यांची मांडणी प्रा. भगत यांनी केलेली आहे. या मांडणीनुसार 'लक्ष्मी नारायण कल्याण'हे मराठी रंगभूमीवरील उपलब्ध पहिले नाटक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. 'सं. सीता स्वयंवर'हे मराठीतील पहिले नाटक असल्याचे आजपावेतो मानले गेले; परंतु प्रा. भगत यांनी हे मराठीतील पहिले व्यावसायिक नाटक असल्याचे विस्तृत चर्चेधारे नोंदवले आहे. मराठी भाषेत रूपांतरित झालेले पहिले नाटक म्हणून 'प्रबोध चंद्रोदय'या नाटकाचा निर्देश केला आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांचे 'तृतीय रत्न' हे नाटक पहिले आधुनिक मराठी नाटक असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. फॉर्म आणि आशयाच्या पातळीवर हे नाटक 'आधुनिक' कसे आहे? याची साधार मीमांसा त्यांनी केलेली आहे. 'व्यवहारोपयोगी नाटक'हे नाटकरूप निबंध असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे तर, पहिले ऐतिहासिक नाटक म्हणून 'नाटक थोरले माधवराव पेशवे याजवर'याची नोंद त्यांनी केलेली आहे. मराठी नाटकासंबंधीच्या पहिलेपणसंबंधीची ही मांडणी अधिक वस्तुस्थितीला धरून आहे, असे वाटते. म्हणून ती सर्वमान्य होण्याची शक्यता आहे.

मराठी नाटकाचा उगम शोधताना उपरोक्त नाटकांव्यतिरिक्त प्रा. दत्ता भगत यांनी या काळातील विविध नाट्यप्रकारांचा आढावा घेतलेला आहे. त्यात तागडथोम नाटके, रूपकात्मक नाटके, संस्कृत नाटकांची भाषांतरे, ऐतिहासिक नाटकांचे योगदान, इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे आणि सामाजिक नाटके या प्रकारांचा समावेश आहे. त्या-त्या प्रकारातील नाटकांचे मूल्यमापनात्मक स्वरूप प्रा. भगत यांनी विशद केले आहे. या मूल्यमापनातून सदरील नाटकांच्या सामर्थ्य नि मर्यादा अधोरेखित झालेल्या आहेत. हे विवेचन या काळातील विविध नाट्यप्रकारांच्या उगमस्थानांची चर्चा करणारे आणि नंतरच्या काळात विकसित झालेल्या विविध नाट्यप्रकारांच्या बीजभूमीचा शोध घेणारे आहे.

मराठी नाट्यतंत्राच्या जडणघडणीचीही मीमांसा प्रस्तुत ठिकाणी केलेली आहे. "विष्णुदास भावे ते किर्लोस्कर या दरम्यान मराठी नाटकांच्या प्रयोगाची जडणघडण चालू होती. किर्लोस्कर यांच्या 'सं. सौभद्र'मध्ये नाट्यप्रयोगाचे अनेक घटक स्थिर रूपात प्रेक्षकांसमोर आले." (पृ. १००)असे म्हणत प्रा. भगत यांनी "हा काळ नाटकाच्या शरीररूपाच्या जडणघडणीचा काळ आहे. तसाच नाट्य सादरीकरणाच्याही जडण घडणीचाच काळ" (पृ. १०१)असल्याचे मत नोंदवले आहे. एकंदरीत विविध नाट्यप्रकारांच्या उदयाचा आणि नाट्यतंत्राच्या जडणघडणीचा हा काळ असल्याचे प्रा. भगत यांनी केलेल्या विवेचनावरून स्पष्ट होते. आधुनिक मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या बीजरूजवणीचा कालखंड म्हणून या काळाचा निर्देश करता येईल.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

'प्रारंभपर्वा'चा समारोप करताना प्रा. भगत यांनी काही महत्त्वाचे निष्कर्ष नोंदवले आहेत. ते लिहितात, "इ. स. १८०० ते इ. स. १८८० हा आठ दशकांचा कालखंड आधुनिक मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या पार्श्वभूमीचा कालखंड आहे. त्यामुळे प्रस्तुत कालखंडात अजर अमर असे एकही नाटक निर्माण झाले नाही." (पृ. १०४) हे त्यांचे निरिक्षण या काळातील नाट्यव्यवहाराचे स्वरूप समजून घेण्याच्या दृष्टीने मोलाचे आहे. मराठी रंगभूमीला दोन हजार वर्षांची परंपरा असल्याची लोकरंगभूमीच्या अनुषंगाने त्यांनी केलेली मांडणी अभ्यासकांना नाटक नि रंगभूमीच्या अभ्यासाच्या नव्या दिशा दाखवणारी आहे. आधुनिक काळातील पहिले मराठी नाटक कोणते? यावर अभिनिवेशी चर्चा करण्यापेक्षा हा काळ मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या जडणघडणीचा काळ आहे, या दृष्टीने या काळातील नाट्यव्यवहाराकडे पहावे, हे त्यांचे सूचनही मोलाचे आहे. "करमणूक बोधापासून तो जीवनदर्शनापर्यंतचा पहिल्या टप्प्यावरील प्रवास ह्या आठ दशकातील नाटकात दिसून येतो." (पृ. १०६/७) असे मत मांडत प्रा. भगत यांनी "मनातला सनातनीपणा जपतजपत बदल स्वीकारणे हीच मानसिकता मराठी नाटक आणि रंगभूमीचे वेगळेपण निश्चित करीत वाटचाल करते" (पृ. १०७)असा निष्कर्ष या काळातील नाटकांसंबंधी नोंदवला आहे. ही निरिक्षणे या कालखंडातील नाट्यव्यवहाराचे नेमके स्वरूप विशद करणारी आहेत.॥४॥

'वैभवपर्व'या चार दशकाच्या दुसर्या खंडाची मांडणी नऊ प्रकरणात करण्यात आली आहे. प्रारंभपर्वात मराठी नाटक आणि रंगभूला स्वत:चे असे व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झालेले नव्हते. वेगवेगळे प्रभाव पचवत मराठी नाटक आणि रंगभूमी घडत होती, आपले रूप सिध्द करण्यासाठी धडपडत होती; परंतु निश्चित असा आकार तिला प्राप्त झाला नव्हता. "अशा या रंगभूमीवर पुणे येथे दि. २१ आक्टोबर १८८० साली अण्णासाहेब किर्लोस्करांनी 'सं. शाकुंतल'या नाटकाचा प्रयोग केला. ह्या नाटकापासून खर्या अर्थाने मराठी रंगभूमीला स्वत:ची ओळख निर्माण करता आली." (पृ. ११७)येथून पुढे मराठी नाटक आणि रंगभूमीला आपले व्यक्तिमत्त्व सापडले. हे व्यक्तिमत्त्व अधिक विकसित होत गेले. अशा आशयाची मांडणी या खंडाच्या प्रारंभी 'प्रास्ताविक' नावाच्या पहिल्या प्रकरणात प्रा. भगत यांनी केलेली आहे. ती पायाभूत स्वरूपाची आहे. मराठी नाट्यव्यवहाराच्या वैभवाचा हा कालखंड आहे. म्हणूनच या कालखंडाला अन्य नाट्यइतिहासकारांप्रमाणे प्रा. भगत यांनीही 'वैभवपर्व' असेच अर्थपूर्ण शीर्षक दिले आहे. या कालखंडातील नाटक आणि रंगभूमीच्या विकासाच्या तळाशी जी सामाजिक-सांस्कृतिक घटीते होती, त्याचे नेमके विश्लेषण प्रस्तुत लेखकाने प्रास्ताविकात केले आहे. या काळातील जीवनशैलीतील बदल, घडलेले नवजागरण-प्रबोधन आणि त्याचा मराठी नाट्यव्यवहाराशी असणार्या अनुबंधाची, त्यातून बदललेल्या नाट्यदृष्टीची चर्चा येथे केली आहे. नाटक आणि सादरीकरणातील बदल प्रक्रियेचे स्वरूपही विशद केले आहे.

'वैभवपर्वा'तील चार दशकातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाची मांडणी दोन प्रकारे करण्यात आली आहे. एक ज्यांनी या काळात मराठी नाटक आणि रंगभूमीवर आपली स्वतंत्र नाममुद्रा उमटवत मराठी नाट्यव्यवहार समृध्द केला. अशा स्व-कर्तृत्ववान नाटकवाल्यांचा विस्ताराने आढावा प्रा. भगत यांनी घेतलेला आहे. अण्णासाहेब किर्लोस्कर, गोविंद बल्लाळ देवल, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर आणि राम गणेश गडकरी हे ते पाच नाटकवाले आहेत. ज्या नाटकवाल्यांना नाट्य वाङ्मयाच्या इतिहासात स्वतंत्रपणे स्थान निर्माण करता आले नाही; परंतु त्यांच्या एखाद्या-दुसर्या नाट्यकृतींनी ऐतिहासिक

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

योगदान दिले, अशा लेखनकृतिंचाही परिचय येथे करून दिलेला आहे. यासोबतच या काळातील वगनाट्य आणि फार्स यांची केलेली ऐतिहासिक नोंद प्रस्तुत कालखंडातील इतिहासाला समग्रता प्राप्त करून देणारी आहे. इ. स. १९०० ते इ. स. १९२० या दोन दशकातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीची वेगळी पार्श्वभूमी येथे सांगितलेली आहे. एकाच कालखंडातील प्रवृत्ती बदलातील बारकावे स्पष्ट करण्यासाठी अशा प्रकारच्या पार्श्वभूमीची मांडणी करणे अवश्यक असते. ती मांडणी येथे इतिहासकाराने केलेली दिसते. त्यामुळेच हा इतिहास अधिक वस्तुनिष्ठतेकडे जाणारा ठरतो.

विष्णुदास भावे यांनी मराठी व्यावसायिक रंगभूमीचा प्रारंभ केला म्हणून ते व्यावसायिक रंगभूमीचे जनक ठरतात. पण या रंगभूमीला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यात आणि तिला घडवण्यात अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक कार्यारंभामुळेच या खंडाला इतिहासकारांनी 'वैभवपर्व' असे शीर्षक दिले आहे. या अनुषंगाने किर्लोस्कर आणि रंगभूमीचा विस्तृत परिचय प्रा. भगत यांनी करून दिलेला आहे. "नाटक व रंगभूमी हा उद्योग आहे हे गृहित धरून या उद्योगाचे व्यवस्थापन, या उद्योगात सामील असणार्या व्यक्तिंच्या आयुष्याची, त्यांच्या कुटूंबाची काळजी ह्यासारख्या गोष्टींचे सामाजिक भान अण्णासाहेब किर्लोस्करांना होते." (पृ. १६०)या प्रा. दत्ता भगत यांच्या विधानातून किर्लोस्करांचा व्यावसायिक दृष्टीकोन आणि त्यातून या रंगभूमीच्या विकासाचे गमक लक्षात येते. किर्लोस्कर यांनी निर्मिलेल्या रंगभूमीला अधिक समृद्ध करत आशयघन बनविणारे नंतरचे नाव म्हणजे गोविंद बल्लाळ देवल. ते किर्लोस्करांचे शिष्य होते. "किर्लोस्करांनी सुरू केलेल्या नाट्य उद्योगाचा देवलांनी विविधांगाने विस्तार व उत्कर्ष कसा होईल ह्याचा प्रयत्न केला." (१८०) असे मत नोंदवत प्रा. भगत यांनी देवल आणि त्यांच्या रंगभूमीचा परिचय करून दिलेला आहे. या खंडाच्या प्रारंभीच्या "दोन दशकात मराठी नाटकात जी नाट्यगीतं आली त्यातून त्या गीतांनी नाट्य संगीताला उपशास्त्रीय संगीताचा दर्जा मिळवून दिला. 'नाट्यसंगीत'हे मराठी नाटकाचं ह्या दोन दशकातलं एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे." (पृ. १८०)असे निरीक्षण नोंदवत प्रा. भगत यांनी या दोन दशकातील नाटकाच्या मुख्य प्रवृत्तीचे अधोरेखन केले आहे.

'वैभवपर्वा'तील शेवटच्या दोन दशकात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर आणि राम गणेश गडकरी यांनी मराठी नाटक आणि रंगभूमीला नवा आयाम प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हटकरांनी या काळात संगीत रंगभूमीला नवे वळण दिले. प्रस्तुत इतिहासकाराने नोंदवलेली कोल्हटकरासंबंधीची दोन निरिक्षणे महत्त्वाची आहेत. ते लिहितात, "त्यांनी जाणीवपूर्वक मराठी रंगभूमीला सामाजिक आशयाचे पाठबळ दिले."(पृ. १९४) आणि "यश मिळो अथवा न मिळो प्रामुख्याने सामाजिक प्रश्न त्यांनी मराठी नाटकात केंद्रस्थानी आणले." (पृ. १९२) असे म्हणत त्यांनी कोल्हटकरांच्या नाटकांचे योगदान विशद केले आहे. खाडीलकर यांनी निर्माण केलेल्या व्यक्तिप्रधान नाट्यसंहिता लेखन-सादरीकरणाचे युग आणि गडकरी यांनी केलेल्या कलात्मक नाट्यलेखनाचा आरंभ याचा समर्पक आढाव येथे येतो. "१९०० ते १९२० ह्या दोन दशकात मराठी रंगभूमी समृध्द करण्याचे जेवढे जाणीवपुर्वक उपक्रम राबविले गेले तेवढे उपक्रम अन्य कुठल्याही काळात राबवले गेले नसावेत." (पृ. २४९)हे या खंडासंबंधीचे प्रा. भगत यांचे भाष्य मोलाचे आहे. म्हणूनच या दोन दशकाला 'मराठी रंगभूमीचे सुवर्ण युग' असे संबोधले गेले आहे. वैभवपर्वातील प्रमुख नाटकारांबरोबरच इतरही काही योगदानात्मक नाट्यकृतिंचा

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

परिचय आणि त्यांचे महत्त्व विशद केले आहे. या दुसर्या कालखंडातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास लिहिताना अनेक पातळ्यावरील बदलाचे विश्लेषण प्रा. दत्ता भगत यांनी केलेले आहे. नाट्य संहिता, तिचा आशय-फॉर्म, सादरीकरण, तांत्रिकता, नट, सामाजिक-सांस्कृतिक घटितांच्या बदलासह विविध घटकातील बदलांचा चिकित्सक वेध घेत हा इतिहास साकारतो. ॥५॥

सोळा प्रकरणात तिसर्या खंडाच्या नाट्येतिहासाची मांडणी प्रा. भगत यांनी केलेली आहे. मराठी नाट्यव्यहाराच्या दृष्टीने हा कालखंड वेगवेगळ्या अव्हानांचा असल्याने त्याला 'आव्हानपर्व'असे त्यांनी संबोधले आहे. ते लिहितात, "१९२० ते १९५० या तीन दशकात निर्माण झालेल्या नव्यानव्या आव्हानाकडे मराठी रंगभूमीने पाठ फिरविली असे म्हणता येत नाही, मराठी नाटकाचा प्रेक्षक रंगभूमीपासून दूर गेला असेही म्हणता येत नाही. उलट या सर्व आव्हानांचा इष्टापत्ती म्हणून त्याने स्वीकार केला असेच आपणाला आढळून येते. म्हणूनच या कालखंडाला 'आव्हानयुग'हेच संबोधन अधिक योग्य आहे असे मला वाटते. "(पृ. २७९) ही त्यांची मांडणी नवी आणि या कालखंडाचा नेमका स्वभाव सांगणारी आहे. इ. स. १९२० च्या टप्प्यावर घडून आलेल्या सामाजिक-सांस्कृतिक-राजकीय स्थित्यंतराने पुढील काळात समग्र भारतीय नि महाराष्ट्रीय समाजीवनात लक्षणीय बदल घडून आले. मराठी रंगभूमी समोर नवी आव्हाने उभी राहिली. चित्रपट, आकाशवाणी, ग्रामोफोन अशा नवमाध्यमांचा उदयही या खंडात झाला. या काळातील एकूणच वातावरण संघर्षमय स्वरूपाचे होते. त्याचा वेध घेत या काळातील नाटकांची चिकित्सा प्रा. भगत यांनी केलेली आहे. या काळातील विविध नाट्यधारांना आपल्या विवेचनात सामावून घेत मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा सदर इतिहास अधिक परिपूर्णतेकडे नेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसतो.

प्रायोगिक रंगभूमीचे प्रारंभिक रूप म्हणून दिवाकरांच्या नाट्यछटांचा परिचय आणि त्यांच्या कामगिरीचा यथोचित वेध येथे घेतलेला आहे. मराठी नाट्यव्यवहारातील त्यांचे स्थान नेमकेपणाने विशद केले आहे. भा. वि. वरेरकर यांचे मराठी रंगभूमीवरील कार्य सामाजिक प्रबोधनाचा रंगमंचीय आविष्कार कसा आहे, याचे साधार विवेचन प्रा. भगत करतात. प्रायोगिक रंगभूमीचे भान आणि नाटक हा आत्माविष्काराचा एक कला प्रकार आहे. ह्या दोन्ही जाणीवा निर्माण होण्याइतपत पार्श्वभूमी वरेरकरांच्या नाट्यकार्याने केल्याचे प्रा. भगत सूचित करतात. या कालखंडातील इतिहास लेखनाचे वेगळेपण म्हणजे 'जलसा आणि जातजाणिवेच्या नाटकांचा'वेगळ विचार करत त्याचा इतिहास प्रा. भगत यांनी सिध्द केला आहे. सत्यशोधकी जलसे व आंबेडकरी जलसे यांच्या प्रेरणा-स्वरूप आणि जलसाकारांचा स्थूल आढावा येथे घेण्यात आला आहे. जलसे हीच या काळातील जातजाणीवेची नाट्यरूपे असल्याचे म्हटले आहे. प्रबोधनकार ठाकरे आणि वि. दा. सावरकर यांच्या नाटकांची जातजाणीवेच्या दृष्टीने केलेली चिकित्सा मूलगामी स्वरूपाची आहे. वि. दा. सावरकरांच्या राजकीय भूमिकेचे पडसाद असणार्या नाटकांचा परिचयही करून देण्यात आला आहे. चळवळींना प्रतिसाद देणार्या नाटकांचा निराळा विचार करून त्यांचे वेगळेपण अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न प्रा. भगत यांनी केलेला आहे. "चळवळीसाठी जनमानस तयार करण्याचे काम रंगभूमी कशी करीत होती याचे अंदाज अशा नाटकांच्या आधारे बांधता येतात." असे प्रा. दत्ता भगत यांनी म्हटले आहे. जलसे, जातजाणीवेची नाटके आणि चळवळीची रंगभूमी असा नवा दृष्टीकोन घेऊन त्यांना मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासात सामावून घेण्याचा प्रयत्न यानिमित्ताने प्रथमच होतोय, असे वाटते.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

नाट्यमन्वंतर या संस्थेचे कार्य मराठी नाट्य इतिहासात मोलाचे मानले जाते. या संस्थेची स्थापना इ. स. १९३० च्या आसपास झाली. या संस्थे अंतर्गत २ जून १९३३ रोजी मुंबई येथे वि. वि. वर्तकांनी रूपांतरित केलेल्या 'अंधळ्याची शाळा'या नाटकाचे पहिले सादरीकरण झाले. व्यावसायिक उद्दीष्ट न ठेवता वर्तमान विषयाला प्राधान्य देणारे हे नाटक त्या काळाच्या दृष्टीने 'अत्यंत अपूर्व'असल्याचे प्रा. भगत यांनी नोंदवले आहे. त्याची सखोल चर्चा प्रस्तुत ठिकाणी केलेली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक नाटके लिहिणारे पहिले नाटककार म्हणून श्रीपाद नृसिंह बेंडे यांचा निर्देश प्रा. भगत यांनी केला आहे. एक उपेक्षित नाट्यलेखक म्हणून त्यांची घेतलेली नोंद आणि त्यांच्या नाट्यलेखनाच्या योगदानाची केलेली चर्चा महत्त्वाची आहे. या इतिहासलेखनात कामगार रंगभूमीचा वेगळा विचार प्रा. भगत यांनी केलेला आहे. या अनुषंगाने कामगार रंगभूमी आणि नाटकांचा स्थूल परिचय करून दिलेला आहे. सांगली येथे १९४३ साली संपन्न झालेला नाट्यमहोत्सव मराठी रंगभूमीच्या दृष्टीने ऐतिहासिक ठरलेला आहे. या महोत्सवामुळे मराठी नाटक आणि रंगभूमीवर काय परिणाम झाला त्याची चर्चा केली आहे.

पूर्वार्धातील आचार्य अत्रे यांची नाटके, व्यावसायिक रंगभूमीला नवे वळण देणारे वि. वा. शिरवाडकर यांचे 'दुसरा पेशवे'हे नाटक आणि व्यावसायिक रंगभूमीला उर्जा देणारे नाट्यलेखक म्हणून मो. ग. रांगणेकर यांच्या नाट्य कर्तृत्वाची मीमांसा केलेली आहे. मराठी माणसाचा अभिमान विषय असलेल्या 'नाट्यसंगीता'च्या या काळातील स्थितीगतीचाही वेध घेतलेला आहे.

प्रस्तुत कालखंड मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या दृष्टीने हासाचा कालखंड मानला जातो. म्हणूनच त्याला 'अंधारयुग'असे संबोधले गेले; परंतु दत्ता भगत यांना हे मान्य नाही. या कालखंडासंबंधी ते लिहितात, "स्वातंत्र्यानंतर मराठी नाटक आणि रंगभूमी पुरेशी विस्तारित झाली, समृध्द झाली त्याचे फार मोठे श्रेय १९२० ते १९५० या कालखंडातील आव्हानांना आहे. हा मराठी रंगभूमीचा पडता काळ आहे. पण ते अंधारयुग नव्हते. फक्त व्यावसायिक रंगभूमी बरीच क्षीण झाली होती असा हा कालखंड आहे." (पृ. ३६०) ही या काळातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीकडे पाहण्याची सकारात्मक दृष्टी महत्त्वाची आहे. या कालखंडासंबंधीची ही इतिहासदृष्टी प्रथमच सदरील लेखनाच्या निमित्ताने प्रकट होते आहे. नाट्यपदाशिवाय गद्य नाटक सादर होऊ शकेल ही नवी जाणीव याच काळात रूजू लागल्याचेही निरिक्षण त्यांनी मांडले आहे. यासंबंधी प्रा. भगत म्हणतात, "आज नाटक हे गद्य स्वरूपातच असते ही जाणीव आता स्थिर झाली, त्याचे श्रेय या कालखंडाला जाते. त्याचप्रमाणे नाटक हाही एक आत्माविष्काराचा साहित्य प्रकार आहे या विषयीचे नवे भान याच कालखंडाने दिले." (पृ. ३६०)हे निरीक्षण या काळातील नाट्यव्यवहाराचा आशय अचूकपणे सांगणारे आहे. मराठी रंगभूमीवरील तंत्राचा नवा विचार, उत्तम अभिनयासाठी प्रशिक्षणाची अवश्यकता असल्याची जाणीव, नाट्यमहोत्सवाचे आयोजन, नाट्यस्पर्धांसाठीची वातावरण निर्मिती, भारतीय भाषेत मराठी नाटक अनुवादीत व्हायला हवीत हे भान या सार्या बाबी याच कालखंडाची देण असल्याचे सूचन प्रा. भगत यांनी केले आहे. याच काळापासून मराठी माणसांच्या दैनंदिन जीवनाजवळ नाटक गेल्याचे मूलगामी भाष्यही त्यांनी केले आहे. हे सारे विवेचन या कालखंडाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी देणारे आहे. ॥६॥

'विकासपर्व'हा चार दशकांचा कालखंड मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. हाच कालखंड नव्या समाजरचनेचा आणि राष्ट्र बांधणीचा कालखंड आहे.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

स्वातंत्र्यानंतर आकाराला आलेल्या लोकशाही व्यवस्थेचे सर्वदूर परिणाम झाले. सर्वच सामाजिक व्यवस्थांच्या पुनर्रचनेची प्रक्रिया या काळात घडली. 'संविधान'मूल्यांचे पडसाद अनेकविध घटकांवर पडले. नव्या काळाने उभ्या केलेल्या प्रश्नांनी समाजमनाची घुसळण झाली. त्यातून नवे बदल घडून आले. त्याचा परिणाम मराठी नाटक आणि रंगभूमीवरही झाला. हा काळ एका नव्या सांस्कृतिक अभिसरणाच्या प्रारंभाचा असल्याचे मत प्रा. भगत यांनी मांडले आहे. या काळात मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा अनेक अंगाने विकास घडून आला. म्हणून त्याला 'विकासपर्व'असे म्हटले गेले आहे. "केवळ नाट्यवाङ्मयाच्या निर्मितीवर नव्हे तर सर्वच कलांच्या निर्मितीवर या कालखंडातल्या राजकारणाचा, सांसदीय ध्येयधोरणांचा, आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा आणि अतिशय वेगाने प्रगत होत असलेल्या तंत्रज्ञानाचा अतिशय खोलवर परिणाम झाला आहे. हा परिणाम एकरेषीय नसून अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे."(पृ. ३७१)या परिणामांचा अन्वयार्थ शोधत प्रा. भगत यांनी या काळातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीची विकाससूत्रे विशद केली आहे. तेविस प्रकरणांच्या आधारे या खंडातील इतिहासाची मांडणी त्यांनी केली आहे

'कामगार रंगभूमी'च्या उत्कर्षाचा हा काळ आहे. १९४० पासून पुढे जवळपास चार दशके या रंगभूमीने आपले स्थान निर्माण करत मराठी रंगभूमीला योगदान दिले. त्या योगदानाची तपशीलात जाऊन चर्चा प्रा. भगत यांनी केलेली आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी या काळात तमाशा रंगभूमीला वेगळे वळण दिले. "तमाशा रंगभूमीला थेट सर्वसामान्य माणसांच्या समस्यांच्या अभिव्यक्तीशी जोडले हे अण्णा भाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक कार्य होय" (पृ. ३९७) या शब्दात त्यांच्या कार्याचे वेगळेपण सांगत त्यांच्या रंगकार्याचे विश्लेषण केले आहे. विद्याधर गोखले यांच्या रूपाने संगीत रंगभूमीचे झालेले पुनरागमन आणि बाळ कोल्हटकर यांनी व्यावसायिक रंगभूमीला दिलेल्या नव्या वळणाची कारणमीमांसाही येथे करण्यात आली आहे. या काळात प्रायोगिक रंगभूमीचे नवयुग सुरू झाले. "१९५० नंतरची रंगभूमी ही 'प्रायोगिक'नाटकांच्या चळवळीची रंगभूमी आहे. पुढच्या चार दशकात'प्रायोगिक नाटकांनी अनेक वळणे घेतली, नाटक समृध्द केले." (पृ. ४२४) असे म्हणत प्रा. भगत यांनी तिचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. नाट्यवाङ्मयातील दीपस्तंभ म्हणून पु. ल. देशपांडे, युगधर्माचे लेखक म्हणून विजय तेंडुलकर, नाट्य रूपांतराचा वेगळा प्रवाह निर्मिणारे लेखक म्हणून जयवंत दळवी आणि या काळातील व्यावसायिक रंगभूमीचे शिल्पकार म्हणून वसंत कानेटकर यांच्या रंगकार्याच्या योगदानाचा विस्तृत परिचय प्रा. भगत यांनी करून दिलेला आहे. या चारही नाट्यलेखकांच्या नाटकांचे प्रा. भगत यांनी केलेले मूल्यमापन आणि विशद केलेले स्वरूप-विशेष मुळातून वाचण्यासारखे आहे

प्रस्तुत कालखंडात व्यक्तिरेखाप्रधान व्यावसायिक नाटकांचाही प्रवाह दिसतो. त्याचेही स्वरूप येथे विशद केले आहे. या काळात व्यावसायिक रंगभूमीला समृध्द करणारे नाव म्हणजे वि. वा. शिरवाडकर आणि या रंगभूमीचा विस्तार करणार्या आचार्य अत्रे, मधुसुधन कालेलकर, प्रा. मधुकर तोरडमल आदी नाटककारांचा आढावा येथे घेण्यात आलेला आहे. हा नुसता आढावा नाही तर त्या-त्या नाटककारांच्या संहितांची बारकाईने चिकित्सा करत प्रा. भगत यांनी आपली मते नोंदवली आहेत. हा काळ प्रायोगिक रंगभूमीच्या समृध्दीचा काळ आहे. ही समृध्दी महेश एलकुंचवार, गो. पु. देशपांडे आणि सतीश आळेकर यांच्या नाटकांमुळे आलेली आहे. "ह्यांनी १९७० ते १९९० या दोन दशकात मराठी प्रायोगिक रंगभूमी समृध्द केली. स्वत:चा एक प्रेक्षक वर्ग निर्माण केला. हे तिघेही समकालीन लेखक पण त्या तिघांचे लेखन आणि

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

सादरीकरण परस्परांपासून वेगळे आहे." (पृ. ५३६)असे निरिक्षण नोंदवत प्रा. भगत यांनी त्यांच्या नाट्यलेखनाचे वेगळेपण अधोरेखित केले आहे. दलित नाटक आणि रंगभूमीची एक धारा ठळकपणे या काळात उदयाला आलेली आहे. 'जातजाणीवेचे नाटक' या शीर्षकाखाली त्याचा परामर्श घेतला आहे. "दलित नाटक मराठी रंगभूमीवरील समस्याप्रधान नाटकाशी नाते असणारे नाटक आहे."(पृ. ५५९)या भूमीकेतून त्यांनी या नाटकांकडे पाहिले आहे. याशिवाय या काळातील रंगभूमीचा विस्तार करणारे रत्नाकर मतकरी आणि व्यावसायिक नाटकांना बांधेसूद वळण देणारे सुरेश खरे यांच्या नाट्यकार्याची नोंद केली आहे. विसाव्या शतकाच्या अस्ताआधीचे संजय पवार, मकरंद साठे, शफातखान, जयंत पवार आणि अजित दळवी-प्रशांत दळवी यांच्या कार्याचाही स्थूल परिचय करून दिला आहे. भाषांतरित नाटके, एकांकिका लेखन-सादरीकरण, बालरंगभूमी आणि नेपथ्यविचार यांचा वेगळा विचार करून त्याचा इतिहास या प्रकरणात मांडला आहे.

प्रस्तुत कालखंडाच्या शेवटी उपसंहारात इ. स. १९५० ते इ. स. १९९० या चार दशकातील नाटक आणि रंगभूमीचे काही महत्त्वाचे विशेष प्रा. भगत यांनी नोंदवले आहेत. या काळात प्रेक्षक बदलला. विभिन्न वर्ण व विविध जातींचे मध्यमवर्गीय प्रेक्षक निर्माण झाल्याने त्यांना बांधून ठेवणारे नवे व्यावसायिक नाटक निर्माण झाले. वास्तववादी रंगभूमीच्या अवश्यकतेतून नवे नाटककार उदयाला आले. त्यातून कामगार रंगभूमी, जातजाणिवेचे नाटक, कौटुंबिक-चर्चाप्रधान-प्रायोगिक नाटके लिहिली गेली. नाटकाच्या शब्दरूपासोबतच प्रकाश, ध्वनी, नेपथ्य यांची प्रयोगात एकात्मता वाढली. नाट्यस्पर्धांमुळे गावोगावी प्रेक्षक निर्माण झाला. यासह इतरही काही विशेषांची नोंद भगत यांनी केलेली आहे. या काळात प्रायोगिक रंगभूमीने मराठी रंगभूमीला महत्त्वाचे योगदान दिलेले आहे. यासंबंधी प्रा. दत्ता भगत लिहितात, "ह्या चार दशकातील प्रायोगिक आणि समांतर रंगभूमीने मात्र एक केले. मराठी शब्दसंहितेला नाटकी गद्यातून मुक्त केले. मुळात नाट्यलेखनासाठी सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनातील पेच केंद्रस्थानी आल्यामुळे तिथे कृतक शैली अतिशय विसंवादीच ठरली असती. म्हणून नाटकातला हा शैलीनिष्ठ नाटकीपणा गळून पडला हे या काळातील प्रायोगिक रंगभूमीचे मराठी रंगभूमीला योगदान आहे." (पृ. ६२१) यासह या काळातील एकूणच मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या विकासाची सारांशरूपी कारणमीमांसा केली आहे. ही कारणमीमांसा या काळातील नाट्यव्यवहाराचे स्वरूप विशद करणारी आहे.॥७॥

ऐतिहासिक अन्वयार्थाची नवी निरिक्षणे या ग्रंथातून व्यक्त झाली आहेत. ही निरिक्षणे गेल्या दोन शतकातील एकूणच मराठी समाज, संस्कृती, साहित्य आणि नाटक याकडे पाहण्याची नवी दृष्टी देणारी आहेत. या अनुषंगाने उदाहरणादाखल दोन निरिक्षणांचे स्वरूप पाहता येईल. प्रा. भगत महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील समाजभानाबद्दल लिहितात, "म. फुले नाटक लिहून पुरस्कार समितीकडे पाठवतात. तोपर्यंत लौकिक जीवनातल्या सामाजिक समस्येवर मराठी भाषेत कुणीही नाटक लिहिलेले नाही. फार कशाला, सामाजिक समस्येला कादंबरी वाङ्मयातसुध्दा स्थान मिळालेले नाही. सामान्यपणे सर्वच साहित्यप्रकारात अत्यंत अद्भुतरम्य काल्पनिक कथानक अथवा पौराणिक कथानक वाङ्मयनिर्मितीचा आधार म्हणून वापरले जाते असे. यावरून म. फुले हे काळाच्या किती पुढे होते याचा आपण तर्क करू शकतो." (पृ. ५४१) हे निरिक्षण महात्मा फुले यांचे लेखन आणि तत्कालीन साहित्याचे स्वरूप याकडे पाहण्याचा नवाच

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

दृष्टीकोन देणारे आहे. दुसरे निरिक्षण असे, "जात जाणीवेचा काच आज सर्वच जातींना होतो. पण जन्मदलित लेखक वगळता अन्य कुणाही लेखकाला जात जाणिवेशी थेटपणे भिडण्याची हिंमत होत नाही. हेही मराठी नाट्य वाड्मयाचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल." (पृ. ५५८) येथेही जातवास्तव आणि मराठी लेखक यासंबंधाकडे पाहण्याची नवीच दृष्टी हे निरिक्षण देते. अशी अनेक निरिक्षणे सदर ग्रंथात आहेत. ही निरिक्षणे वाचकांच्या आकलनाला दुरूस्त करणारी आहेत. नव्या संशोधकांनाही विषय पुरवणारी आहेत.

सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टीने इतिहासाची मांडणी हे या ग्रंथाचे महत्त्वाचे वेगळेपण आहे. दोन शतकातील सर्व नाट्यप्रवाहांचा अंतर्भाव, प्रचलित कालखंडाची पुनर्मांडणी आणि कालखंड शीर्षकाचे आशयसूचक नवे नामकरण यामुळेही हा ग्रंथ वेगळा ठरतो. पूर्व इतिहासग्रंथापेक्षा अद्यावत इतिहास या ग्रंथात उपलब्ध झालेला आहे. विष्णुदास भावे हे व्यावसायिक रंगभूमीचे उद्गाते; परंतु महात्मा जोतीराव फुले हे आद्य आधुनिक नाटककार आहेत. जीवनदर्शन आणि आजच्या आधुनिक रंगभूमीचे आशयात्मक वेगळेपण म. फुले यांच्यापासून सुरू होते, ही प्रा. भगत यांची या इतिहासातून ध्वनित झालेली भूमिकाही या इतिहासाला वेगळेपण प्राप्त करून देते. जातजाणीवेची नाटके या शीर्षकाखाली प्रथमच नवी मांडणी येथे करण्यात आली आहे. कामगार रंगभूमी आणि उपेक्षित नाटककारांना ठळक करण्याचा प्रयत्न या इतिहासाने केला आहे. 'विजय तेंडुलकर: युगधर्माचे लेखक'याप्रकारे नाटककारांच्या योगदानाचे प्रवृत्तीसूचक शीर्षकातून वेगळेपणाचे अधोरेखन केले आहे. प्रयोगाच्या दृष्टीने येणार्या तांत्रिक बाजू आणि बालरंगभूमीचा वेगळा आढावा घेतला आहे. नाट्यस्पर्धा आणि एकांकिका स्पर्धांचे योगदान विशद केले आहे. आपली भूमिका विशद करत नाट्यसंहितांची तटस्थपणे समीक्षा केली आहे. प्रस्तुत इतिहासलेखनाला वैचारिकता आणि वक्तृत्वशीलतेचा स्पर्श झाल्याने ग्रंथ वाचनीय झालेला आहे. प्रा. दत्ता भगत हे फुले-आंबेडकरी विचारधारेचे लेखक असले तरी त्यांच्या विचारधारेचे पडसाद या इतिहास लेखनावर पडलेले नाही. ऐतिहासिक वस्तुस्थितीच्या परिप्रेक्षात त्यांनी सम्यकपणे इतिहास मांडणी केलेली दिसते. त्यामुळेच हा इतिहास मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या सर्वधारांना सामावून घेऊ शकलेला आहे. हाही प्रस्तुत इतिहास लेखनाचा महत्त्वाचा गुणधर्म आहे.

प्रत्येक खंडाच्या शेवटी परिशिष्टात त्या-त्या कालखंडातील नाटकांची कालानुक्रमे यादी दिलेली आहे. ही यादी नाट्य अभ्यासक, विद्यार्थी आणि रंगकर्मींना उपयुक्त ठरणारी आहे. मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास समजून घेताना ही एकत्रित दिलेली यादी अत्यंत महत्त्वाची वाटते. यादीमुळे त्या-त्या खंडातील ठळक नाटके अधोरेखित होतात; शिवाय त्यांचा कालानुक्रम लक्षात येतो. कोणत्याही नाटकाचे इसवीसन चटकन शोधता येते. इतिहास विवेचनाच्या ओघात निसटून जाणारे संदर्भ यादीमुळे उजागर होतात. यादीचा ग्रंथात असणारा समावेश इतिहासाला समग्रता आणतो. मराठीत सर्वमान्य म्हणून ओळखल्या जाणार्या वाड्मयाच्या इतिहास ग्रंथातही अशाप्रकारे त्या-त्या वाड्मय प्रकाराच्या कालानुक्रमे याद्या दिलेल्या दिसत नाही. अर्थात अशी यादी समाविष्ट असली म्हणजे तो इतिहासग्रंथ परिपूर्ण असतो आणि ज्यात समाविष्ट नाही त्यात अपूर्णता असते, असे माझे म्हणणे नाही. पण यादी असेल तर विवेचित इतिहास समजून घेण्यास ती पुरक नि साह्यभूत ठरते. इतकेच माझे म्हणणे आहे. यादृष्टीने प्रस्तुत इतिहास ग्रंथाचे हेही एक वेगळेपण नोंदवता येईल. याशिवाय परिशिष्टात त्या-त्या खंडाच्या शेवटी आवश्यक संदर्भसूची जोडलेली आहे. त्यामुळे या ग्रंथाला ससंदर्भता प्राप्त

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
*Volume-13, Issue-3 | January – February 2026*

झालेली आहे. 'वैभवपर्व'या दुसर्या खंडाच्या शेवटी परिशिष्टात इ. स. १८८० ते इ. स. १९२० या कालखंडातील महत्त्वाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक व नाट्यविषयक घटना दिलेल्या आहे. मराठी नाटक आणि रंगभूमीची वाटचाल समजून घेणाच्यादृष्टीने त्या महत्त्वाच्या आहेत.

मराठीतील सांस्कृतिक इतिहास ग्रंथात प्रस्तुत ग्रंथाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असणार आहे. तरीही या ग्रंथाच्या मर्यादाही लक्षात घेणे गरजेचे आहे. दोनशे वर्षातील मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास हा केवळ ६४२ पृष्ठांत बसवल्याने इतिहासाचे संक्षेपीकरण येथे झालेले दिसते. त्याचा अधिक विस्तार होण्याची अवश्यकता होती. कदाचित महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळाचा हा प्रकल्प असल्याने ही मर्यादा या ग्रंथाला पडलेली आसावी. या इतिहासाने सर्व नाट्यप्रवाहांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला असला तरी स्त्री नाटककारांची वेगळी नोंद या इतिहासात अपेक्षित होती. पण येथे अशी वेगळी नोंद घेतलेली दिसत नाही. पुष्पलता राजापुरे-तापस लिहितात, "एकंदरीत पाहता नाट्येतिहास असो अथवा रंगभूमीचा इतिहास असो अथवा प्रबंधाकरिता नाटककारांची निवड असो. तसेच संशोधक-अभ्यासक स्त्री असो अथवा पुरूष सर्वांकडूनच स्त्री-नाटककार अभ्यासकीय दृष्टिकोनांतून दुर्लक्षित राहिलेले दिसतात."२ हेच मत बळकट करणारा हाही इतिहासग्रंथ आहे. तांत्रिकदृष्टीनेही काही दोष या ग्रंथात राहिलेले आहेत. ग्रंथाची मांडणी नेटकी झालेली नाही. ग्रंथाच्या प्रारंभी सामायिक अणुक्रमाणिका असायला हवी होती; पण ती दिलेली नाही. लेखनविषयक दोष आणि मुद्रणदोषही राहिलेले आहेत.

सदरील मर्यादा लक्षात घेऊनही या ग्रंथाचे महत्त्व अबाधित राहते. वाड्मयेतिहासलेखनाचा एक नवा आदर्श या ग्रंथाने प्रस्थापित केलेला आहे. या ग्रंथासंबंधी बाबा भांड म्हणतात, "अभिरुचीचे भिन्न भिन्न स्तर, लेखनप्रकारातली विविधता आणि दोनशे वर्षातील नाट्यवाड्मयाची विकसनशीलता या तिन्ही घटकांचा समन्वय करीत नाट्यवाड्मयाचे इतिहासलेखन करण्याचा हा एकल प्रयत्न आहे. या दृष्टीनेही या लेखनाचे वेगळे महत्त्व आहे. दत्ता भगत हे साक्षेपी अभ्यासक असल्यामुळे त्यांनी कुठल्याही प्रवाहाचे विवेचन करताना हेतुत: एकांगी भूमिका घेतली नाही. पूर्वग्रहाने हे लेखन सदोष नाही."३ यादृष्टीने या ग्रंथाचे ऐतिहासिकत्त्व लक्षात घेणे गरजेचे आहे. मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करण्याचा मूलभूत प्रयत्न या ग्रंथाने केलेला आहे.

**संदर्भ:**

१. सूर्यनारायण रणसुभे, 'माझे स्नेही: दत्ता भगत', संपा. प्रल्हाद लुलेकर, जातक (प्रा. दत्ता भगत गौरवग्रंथ), कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै २०१५, पृ. ३०६.
२. पुष्पलता राजापुरे-तापस, 'मराठी नाटकाचा इतिहास', आमची श्रीवाणी (मराठी वाड्मयेतिहास: नवे दृष्टीकोन-विशेषांक), का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, वर्ष:२६, अंक १, आॅक्टो २०१८ ते जाने २०१९, अंक २, फेब्रु-मे २०१९(संयुक्त अंक), पृ. ९९.
३. बाबा भांड, 'अध्यक्षांचे निवेदन', प्रा. दत्ता भगत, 'मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा इतिहास'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०१९, पृ. सहा.